

HET IMPERIUM ROMANUM
EEN WERELDRIJK MET VISIE

Het Romeinse rijk ten tijde van keizer Trajanus [98-117]. Donker ingekleurd deel: Latijnstalig. Lichter ingekleurd deel: Griekstalig.

Een mozaïek van gemeenschappen onder een Romeinse koepel

OMVANG VAN HET IMPERIUM ROMANUM

Bij het begin van onze jaartelling stond wat men toen de **oikoumené** (letterlijk de bewoonde wereld, maar in de geest van Grieken en Romeinen: de bewoonde 'beschaaftde' wereld) noemde onder de politieke en militaire hegemonie van het Romeinse volk. Men sprak dan ook van de **Orbis Romanus** of Romeinse wereld. Uiteraard wist men wel dat de wereld niet ophield aan de grenzen van deze *Orbis Romanus*, maar wat daarbuiten lag was ofwel bewoond door onbeschaafde volkeren ofwel het gebied van culturen die te ver afgelegen waren om voor het grootste deel van de bevolking van de *Orbis Romanus* enige relevantie te hebben. Producten van die verre culturen bereikten wel de Romeinse wereld, maar via vele tussenschakels.

Voor een groot deel viel deze *Orbis Romanus* samen met een vrij duidelijk af te bakenen geografische macroregio nl. de mediterrane wereld (de gebieden omheen de Middellandse Zee). De Romeinen noemden die zee dan ook **Mare nostrum** (onze zee). Voor hen was het immers een binnenzee die midden in hun *Orbis* gelegen was. Daarnaast omvatte de *Orbis Romanus* nog twee geografische regio's die niet tot de mediterrane wereld behoren: in het westen Atlantisch Europa en in het oosten een deel van het Nabije Oosten.

Deze *Orbis Romanus* besloeg sedert Augustus een grondgebied van ruim vier miljoen km², de Middellandse Zee niet meegerekend. Vandaag wordt dit territorium ingenomen door maar liefst dertig Europese, Aziatische en Afrikaanse staten. Slechts zes hedendaagse staten overtreffen in uitgestrektheid de toenmalige *Orbis Romanus*: Rusland,

Militair diploma uit 160-167 n.C., gevonden in Poeldijk [Nederland]. Uit de tekst op de twee bronzen plaatjes blijkt dat het om een oudgediende van de eerste ruiterafdeling van de Norici gaat. Met dit diploma kreeg hij na 25 jaar dienst het Romeinse burgerrecht. Zijn kinderen werden automatisch Romeinse burgers. Op de achterkant staan de namen van 7 getuigen in Rome, waar een kopie werd bewaard. Copyright Rijksmuseum voor Oudheden, Leiden.

Canada, Australië, China, Brazilië en de Verenigde Staten van Amerika. We moeten daaraan wel onmiddellijk toevoegen dat elk van die moderne staten uitgestrekte totaal of bijna totaal onbevolkte gebieden omvat zodat het effectief bewoonde gebied van die staten minder uitgestrekt is dan de oppervlakte van de *Orbis Romanus* die een *oikoumené* (een bewoonde wereld) was. Omdat de communicatie in de oudheid heel wat trager verliep dan nu, leek voor de Romeinen mentaal en psychologisch deze *Orbis Romanus* nog uitgestrekter dan voor ons. Het duurde immers weken om vanuit het centrum de grenzen van de *Orbis* te bereiken. In dit opzicht bood de ligging

Romeinse brug over de Seda [Portugal].

omheen een binnensee een groot voordeel omdat transporten en verplaatsingen veel sneller verliepen over zee dan over land. De Middellandse Zee functioneerde dan ook als een communicatiesnelweg.

STRUCTUUR VAN HET IMPERIUM ROMANUM

Het uitgangspunt voor een inzicht in deze structuur is dat dit imperium (een term die we kunnen vertalen als machtsbereik of hegemoniaal systeem) geen monolithische, gecentraliseerde eenheidsstaat was, maar integendeel moet beschouwd worden als een mozaïek of lappendeken van vele honderden (tussen de 1.500 en 2.000) kleinschalige lokale gemeenschappen.

Een essentieel kenmerk van dit imperium is de **ruime autonomie** waarover de vele honderden kleinschalige

gemeenschappen die dit imperium vormden, beschikten. Hierdoor bleef de *core business* van het overkoepelend centraal bestuur in wezen beperkt tot drie kerntaken:

- bescherming tegen externe dreigingen (defensieve taak vervuld door het leger aan de grenzen van het imperium);
- handhaven van een interne rechtsorde en veiligheid binnen de grenzen (hiertoe kan men ook de zorg voor goede communicatie, de rijkswegen rekenen);
- bijengaren van de financiële middelen om de kosten van de twee voornoemde taken te dragen (fiscale taak).

Om dit beperkte takenpakket te verzorgen, volstond een vrij bescheiden administratief apparaat waarvan hoogstens een 5.000 functionarissen deel uitmaakten en een leger dat maximaal 300.000 soldaten telde die aan de grenzen gelegerd waren. In vergelijking met het ongeveer

even grote en even bevolkte Chinese imperium uit dezelfde periode en met de moderne grote staten vallen die cijfers wel erg laag uit. De enige vergelijking die zich opdringt is die met het 19de-eeuwse Britse bestuur op het Indische subcontinent. Daar werden 250 miljoen Indiërs bestuurd door de Britse *Indian Civil Service* die nooit meer dan een duizendtal Britten telde. De Britse *Indirect Rule* kwam erop neer dat de inheemse gemeenschappen bestuurd werden door een inheemse elite waarvan de hoogste dignitarissen hun opleiding én opvoeding hadden genoten aan de beste Engelse *public schools* en universiteiten. De Britten zelf hielden zich alleen bezig met enkele kernfuncties.

De Romeinse *Indirect Rule* berustte op hetzelfde principe en had tot gevolg dat de kosten van het Romeinse bestuur laag bleven waardoor de fiscale druk binnen aanvaardbare grenzen bleef en meteen een potentiële factor van onrust en rebellie geëlimineerd werd. Een tweede belangrijk gevolg van die ruime lokale autonomie was dat omzeggens alles wat een directe weerslag had op het dagelijkse leven van de modale inwoner op lokaal niveau werd beslist en geregeld. Dus op het niveau waar men ook het best zicht had op de concrete behoeften, en men dus ook het snelst de effecten en efficiëntie van de getroffen beslissingen kon vaststellen en het beleid desnoods bijsturen. Die concrete autonomie impliceerde dat:

- elke lokale gemeenschap bestuurd werd door eigen mensen;
- die eigen mensen door de gemeenschap werden aangewezen;
- het lokale beleid met eigen middelen werd bekostigd.

Door de toepassing van wat men nu het **subsidiariteitsprincipe** noemt, kregen de Romeinen het voor elkaar een zo uitgestrekt gebied dat bovendien bewoond was door

Romeinse brug Alcántara [Spanje].

een talrijke bevolking met heel uiteenlopende culturen, te besturen.

Het hegemoniaal karakter van het Imperium Romanum impliceerde dat er enerzijds een **Herrenvolk** (het **populus Romanus**) was dat de hegemonie voerde en anderzijds waren er de andere gemeenschappen die onder die hegemonie stonden. Bij die gemeenschappen die onder de Romeinse hegemonie stonden, kan men vanuit staatsrechtelijk en juridisch oogpunt een onderscheid maken tussen enerzijds diegenen die zich min of meer vrijwillig - of in ieder geval zonder veel verzet te bieden - onder de bescherming van het Romeinse volk hadden gesteld en anderzijds diegenen die, na een conflict met de Romeinen waarin ze de nederlaag hadden geleden, *manu militari* door de Romeinen waren onderworpen. De Romeinen lieten de eerste categorie in het bezit van hun juridische soevereiniteit en beschouwden hen staatsrechtelijk als buitenlandse bondgenoten (*amici, socii, foederati*) waarmee ze door een bilateraal verdrag verbonden waren. Staatsrechtelijk waren die staten en staatjes (poleis, stamgemeenschappen, vorstendommen) voor de Romeinen het buitenland. De politieke entiteiten die tot de tweede categorie behoorden waren daarentegen hun soevereiniteit kwijt en werden door de Romeinen gedegradeerd tot *subiecti* (onderworpenen) die aan Rome schatplichtig waren en als blijk van hun

onderwerping jaarlijks een tribuut verschuldigd waren. Vanuit staatsrechtelijk oogpunt kan men in het Imperium Romanum drie zones onderscheiden:

1. grondgebied van *populus Romanus* (het antieke Italië);
2. grondgebied bewoond door soevereine gemeenschappen (*civitates foederatae*);
3. grondgebied van de onderworpen gemeenschappen (*civitates stipendariae*).

Hierbij valt nog op te merken dat:

- de zones 2 en 3 geen duidelijk op de kaart van elkaar afgebakende gebieden vormen
- de Romeinen *coloniae Romanae* hebben ingeplant buiten Italië; staatsrechtelijk gezien vormen die *coloniae* enclaves Romeins grondgebied omgeven door gebieden die tot zones 2 of 3 behoren;
- alle gemeenschappen — om het even tot welke zone ze behoren — over lokale autonomie beschikken.

Die differentiatie bracht met zich mee dat er tussen de individuele inwoners van de *Orbis Romanus* een uitgesproken juridische en politieke differentiatie bestond:

- De burgers van de lokale gemeenschappen in Italië waren Romeinse burgers (*cives Romani*).
- De burgers van de gemeenschappen die tot zone 2 of 3 behoren, waren *peregrini* (vreemdelingen die het Romeinse burgerrecht niet bezaten). Gezien het prestige van het *populus Romanus* en het Romeinse burgerrecht waren zij derhalve tweederangsinwoners in de *Orbis Romanus*.

Die politiek-juridische discriminatie had wegens het prestige verbonden aan het Romeinse burgerrecht indirect ook sociale implicaties. Wie geen Romeins burger was kon uiteraard geen functie bekleden in het rijksbestuur. Voor de leden van de gemeenschappen uit de derde zone had die discriminatie ook fiscale implicaties: zij moesten bijdragen in het tribuut dat hun schatplichtige gemeenschap verschuldigd was aan het Romeinse volk. De sociaalpolitieke discriminatie trof vooral de leden van de elite, terwijl van de fiscale discriminatie ook de gewone leden van de betrokken gemeenschappen het slachtoffer waren.

SOCIAALPOLITIEKE INTEGRATIE VAN HET IMPERIUM ROMANUM

Geleidelijke wegwerking van sociaaljuridische discriminatie

In de loop van het principaat werd de impact van die discriminatie geleidelijk gereduceerd. In toenemende mate ontvingen meer en meer *peregrini* het Romeinse burgerrecht en gingen zo deel uitmaken van het Romeinse 'Herrenvolk' met alle voordelen die dit inhoudt. Daarnaast nam het aantal volwaardige Romeinse burgers ook nog toe doordat ook slaven die door hun Romeinse meester werden vrijgelaten samen met de vrijheid ook het Romeinse burgerrecht ontvingen. Over dit laatste aspect zullen we het hier verder niet meer hebben.

Peregrini die zich bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt jegens het Romeinse volk of jegens Romeinse particulieren konden het Romeinse burgerrecht individueel verkrijgen. Goede directe of indirecte relaties met de keizer die die gunst verleende, waren daartoe noodzakelijk. Daarom waren het dan ook meestal leden van de lokale elite die tot de gelukkigen behoorden. Voor hen was dit een vorm van sociale promotie in twee opzichten. Enerzijds wonnen ze t.o.v. de andere leden van hun gemeenschap die van het Romeinse burgerrecht verstoken bleven, aan prestige wat een bijkomend element van sociale distantie creëerde. Anderzijds opende het Romeinse burgerrecht voor hen de deur voor verdere sociale promotie op rijksniveau en kon het dus een eerste stap betekenen naar opname in het rijksbestuur. Kwantitatieve informatie over de mate waarin de Romeinen (i.c. de keizer) op die wijze het aantal Romeinse burgers hebben uitgebreid is niet beschikbaar. Er is ons wel een aantal concrete gevallen bekend, maar of dit al dan niet het topje van een ijsberg is, kan niet nagegaan worden.

Naar alle waarschijnlijkheid waren de collectieve burgerrechtverleningen kwantitatief veel belangrijker. Vooreerst zijn er de afgezwaaide soldaten uit de hulptroepen (*auxilia*). Die *auxilia* waren samengesteld

Romeinse brug over de Misis [Turkije].

uit contingenten gerekruteerd onder *peregrini*. Na een diensttijd van 25 jaar konden die soldaten afzwaaien en ontvingen dan als beloning voor hun inzet o.m. het Romeinse burgerrecht én het *ius connubii*. Dit laatste hield in dat ze volgens het Romeinse recht een rechtsgeldig huwelijk konden aangaan met een vrouw naar hun keuze wat impliceert dat ook hun kinderen en verdere afstammelingen het Romeinse burgerrecht zullen bezitten. Men mag aannemen dat er jaarlijks een 5.000 soldaten uit de hulptroepen afzwaaiden en die gunst genoten.

Een andere formule van collectieve burgerrechtverlening is de toekenning van het *Ius Latii* aan een peregrine lokale gemeenschap. Dit hield o.m. in dat de lokale magistraten (en bij het *Latium maius* ook de gemeenteraadsleden of *decuriones*) voor zichzelf en hun ascendenten en descendenten het Romeinse burgerrecht verwierven. In dergelijke gemeenschappen met

het *Ius Latii* ontstond er op die wijze een zich steeds uitbreidende kern van Romeinse burgers. Veelal was de toekenning van het *Ius Latii* aan een gemeenschap slechts een tussenstap naar de toekenning van het Romeinse burgerrecht aan die gemeenschap in haar geheel, wat impliceerde dat nu alle burgers van die gemeenschap meteen het Romeinse burgerrecht ontvingen en dat die gemeenschap een nieuwe enclave van Romeins grondgebied werd in de provincies.

De toekenning van het *Ius Latii* of het Romeinse burgerrecht aan een inheemse (peregrine) gemeenschap was nooit een automatisme, maar steeds een door de keizer verleende gunst. In principe kon de keizer daarbij willekeurig te werk gaan. In werkelijkheid was de toekenning het resultaat van veel lobbywerk vanwege de elite van die lokale gemeenschap. Bij dit lobbyen was het voornaamste argument dat de lokale gemeenschap geromaniseerd, lees geassimileerd, was.

Het zou ons te ver leiden om hier meer gedetailleerd

Romeinse aquaduct [Pont du Gard, Zuid-Frankrijk].

in te gaan op deze evolutie. Studies hebben uitgewezen dat de ene keizer wat kwistiger omsprong met het Romeinse burgerrecht dan de andere en dat bepaalde keizers een voorkeur hadden voor deze of gene provincie. Feit is dat naarmate de tijd vorderde meer en meer lokale gemeenschappen promoveerden tot gemeenschap met Romeins burgerrecht en **municipium Romanum** of **titulaire colonia Romana** werden. Zo werden de gebieden die tot zone 2 en 3 behoorden, geleidelijk opgevuld met gemeenschappen waarvan de leden het Romeinse burgerrecht bezaten. Voor de elite van die gemeenschappen betekende dit dat zij in aanmerking kwamen voor opname in de rijkselite.

Betrekken van de inheemse elites bij het rijksbestuur

Een ander aspect van het sociaal-politieke integratieproces komt erop neer dat de keizer meer en meer ook Romeinse burgers van inheemse herkomst opnam in de rijkselite. Een eerste stap in die sociale promotie die voorbehouden bleef aan de inheemse topelites is de opname in de *ordo equester*. De verdere sociale opgang strekte zich doorgaans over meerdere generaties uit. De eerste generatie verwierf het Romeinse burgerrecht, de tweede generatie werd opgenomen in de *ordo equester*, maar werd nog niet betrokken bij het rijksbestuur, de derde generatie bleef behoren tot de *ordo equester*, maar vervulde ook de rijksfuncties voorbehouden aan leden

van de *ordo equester* en de vierde generatie drong door tot de *ordo senatorius* en doorliep een senatoriale carrière. Dit alles in het meest gunstige geval, want niet elke familie die de eerste hindernissen had genomen, bereikte na verloop van tijd ook de eindmeet: opname in de *ordo senatorius* en een senatoriale loopbaan in het rijksbestuur tot en met het consulaat. Maar eens men was opgenomen in de *ordo equester* of *ordo senatorius* maakte het omzeggens geen verschil meer uit of men al dan niet uit Italië afkomstig was. Ambitieuze (én welgestelde) leden van inheemse elites raakten zo meer en meer betrokken bij het rijksbestuur en stelden hun talenten en ambities ten dienste van de Romeinse hegemonie in plaats van te dromen van een rebellie tegen de Romeinse hegemonie. Prosopografisch onderzoek heeft duidelijk aangetoond dat geleidelijk aan meer en meer provincialen (Romeinse burgers uit de provincie, dus van buiten Italië en van niet-Romeins/Italische origine) deel gingen uitmaken van het rijksbestuur en dat in dezelfde mate het aandeel van de Romeinen uit Italië in het rijksbestuur daalde.

Illustratief voor die gang van zaken is de wijze waarop een inheemse (semitische) familie uit Lepcis Magna (nu in Libië) sociale promotie maakte. Lepcis Magna was een Fenicische polis die in 111 v.C. een bondgenootschap had gesloten met de Romeinen en zo een *civitas foederata* was geworden waardoor ze tot de tweede zone behoorde. Onder Vespasianus kreeg de polis het *Ius Latii* en werd haar bestuursorganisatie op Romeinse leest geschoeid (suffeten werden nu *duoviri*) en Trajanus schonk haar enkele decennia later het volwaardige Romeinse statuut wat dus impliceerde dat al haar burgers nu het Romeinse burgerrecht bezaten. Tot de eerste ons bekende generatie van die familie behoort een zekere Septimius Macer die in de tweede helft van de 1ste eeuw in de bronnen opduikt en deel uitmaakt van de lokale elite en die, zoals zijn naam het aantoont, het Romeinse burgerrecht bezat.

Vermits hij zelf reeds behoorde tot de *ordo equester* mag men aannemen dat het Romeinse burgerrecht reeds een of twee generaties vroeger aan de familie was toegekend en dus nog voordat alle burgers van Lepcis Magna het Romeinse burgerrecht hadden ontvangen van Trajanus.

Romeinse aquaduct omgeving Tarragona [Spanje].

Keizer Septimius Severus [145-211, keizer 193-211]. Stamde uit Leptis Magna [Libië]. Eerste Romeinse keizer van Noord-Afrikaanse herkomst.

Macer heeft voor zover bekend geen equestrale functies bekleed, maar hij heeft wel een landgoed gekocht in de omgeving van Rome en beschikte daarmee over een soort pied-à-terre in de onmiddellijke omgeving van het machtscentrum. Ook de volgende generatie werd opgenomen in de *ordo equester*, maar is verder niet bekend. Twee kleinzonen van Macer, P. Septimius Aper en C. Septimius Severus, behoorden reeds tot de *ordo senatorius* en bereikten zelfs het consulaat respectievelijk in 153 en 174. Zij zorgden ervoor dat **L. Septimius Severus**, de kleinzoon van hun oom (en dus een achterkleinzoon van Septimius Macer) rond 170 eveneens werd opgenomen in de *ordo senatorius*. Als lid van de *ordo senatorius* doorliep die Severus vervolgens een mooie carrière die hem tot het consulaat leidde in 190. Het jaar daarop werd die man gouverneur van Pannonia Superior en voerde als zodanig het opperbevel over drie legioenen en een aantal hulptroepen (alles samen een 20.000 soldaten).

Toen keizer Commodus eind 192 werd vermoord en er een strijd om de keizerstroon uitbrak kon hij zich vanuit die machtsbasis in die strijd mengen en uiteindelijk het laken naar zich toehalen en in 193 de troon bestijgen. Als Afrikaanse semiet had Septimius Severus een donker uiterlijk en hij sprak Latijn met een Punisch accent. Hij was gehuwd met een semitische vrouw uit Syrië, Iulia Domna. Die Iulia Domna zou niet alleen de echtgenote van een keizer worden, maar ook de moeder van twee andere keizers, geboren uit haar huwelijk met Septimius Severus, namelijk Caracalla en Geta, en later de groottante van nog twee andere keizers, Elagabal en Alexander Severus. Gedurende 42 jaar (van 193 tot

Triomfboog van keizer Septimius Severus in Leptis Magna (Libië).

235) werd de keizerstroon dus bezet door leden van een provinciale familie. Haar sociale opgang kan als de bekroning beschouwd worden van een politiek en sociaal integratieproces waarbij steeds meer en meer provincialen doordrongen tot steeds meer en meer en steeds hogere functies in het bestuur van het Imperium Romanum.

Romeinse aquaduct Segovia [Spanje].

Een rijksbestuur dat de *Orbis Romanus* uit eigen aanschouwing kent

Een ander aspect van het integratieproces is dat de rijkse-lite tijdens het principaat grote delen van het imperium uit eigen aanschouwing en ervaring kende. Dit is om te beginnen reeds het geval met veel keizers. Augustus en Tiberius hadden naar aanleiding van hun veldtochten volop de gelegenheid gehad om het imperium te berei-zen. Voordat Vespasianus keizer werd, had hij functies bekleed in Thracië, Kreta, Germania, Britannia, Africa en Syria en ook Trajanus had, toen hij keizer werd reeds een carrière doorlopen die hem in vele streken van het imperium had gebracht. Zijn opvolger Hadrianus was in

de loop van zijn regering die 21 jaar duurde (117-138) maar liefst 13 jaar (117-118, 121-125, 127-128 en 128 tot 134) op inspectiereizen die hem o.m. in Klein-Azië, Gal-lië, de Rijngebieden, Brittannië, het Iberisch schiereiland, het Nabije Oosten, Griekenland, Sicilië, Afrika, Egypte en de Donaugebieden brachten.

Een onderzoek van de carrières van rijksfunctionarissen uit de *ordo senatorius* en *ordo equester* leert dat hun loop-baan ook hen in de meest uiteenlopende streken van de *Orbis Romanus* bracht. Dit geldt eveneens voor het lagere administratieve niveau zoals de leden van de *familia Cae-saris* (slaven en vrijgelatenen van de keizer, actief in de administratie) en voor beroepsonderofficieren zoals de *centuriones* (honderdmannen).

Die geografische mobiliteit werkte de integratie niet alleen in de hand omdat de rijkselite op die manier de gelegenheid kreeg zich met eigen ogen vertrouwd te maken met alle delen van het Imperium Romanum, maar ook omdat elke post contacten met de lokale elites impliceerde. Dergelijke contacten leidden dan veelal tot duurzame persoonlijke relaties waardoor sociale netwerken ontstonden die het hele Imperium Romanum omspanden. De leden van de rijkselite hadden derhalve overal in de Romeinse wereld directe of indirecte relaties uitgebouwd die hen ook informeel informeerden over de lokale situatie.

Maar niet alleen het rijksbestuur was vertrouwd met de basis. Ook de lokale elites hadden hun contacten met het machtscentrum. Dit gebeurde vooral in de vorm van gezantschappen die men naar de hogere instanties (provinciegouverneur, Romeinse senaat en vooral de keizer) stuurde om bepaalde voorrechten en gunsten te verwerven, toegekende privileges te behouden of om de keizer te feliciteren bij successen of te condoleren bij rouw. Uit de bronnen kan afgeleid worden dat het te Rome een voortdurend komen en gaan was van dergelijke ambassades die op die manier ook het machtscentrum beter leerden kennen en allerlei nuttige contacten konden leggen.

Een dergelijke integratiebevorderende geografische mobiliteit bleef evenwel niet beperkt tot de elites. Weliswaar bleef voor de overgrote meerderheid van de bevolking de ervaringshorizon beperkt tot de eigen lokale gemeenschap en de onmiddellijke omgeving. Maar dit belet niet dat er daarnaast ook gewone mensen waren die toch al wat meer van de *Orbis Romanus* hadden gezien. Kooplui en handelaars die bij de interregionale handel betrokken waren, begeleidden hun koopwaren. Ook kunstenaars, intellectuelen en andere ambitieuze getalenteerden werden aangetrokken door de grote centra waar ze hoopten hun talenten beter te kunnen laten renderen. Die centra trokken daarnaast ook nog allerlei avonturiers en gelukzoekers aan. Verreweg de belangrijkste attractiepool voor dergelijke lieden was de *Urbs* Rome die tot een kosmopolitisch centrum uitgroeide van een omvang zoals de wereld er tot dan nog

geen gezien had. Daarnaast fungeerden ook belangrijke regionale centra zoals Alexandrië, Carthago, Antiochië en Pergamon en havenplaatsen zoals o.m. Ostia, Puteoli en Aquileia als attractiepolen en kosmopolitische centra waar men mensen uit de hele *Orbis Romanus* kon aantreffen.

Dit kosmopolitische karakter van de grote steden en vooral van Rome lokte tweërlei reacties uit. Ten eerste voelden sommige Romeinen zich aangetrokken door de exotische gebruiken van de vreemdelingen. Uitheemse goden meegebracht door de vreemdelingen vonden ook vereerders bij de Romeinen en dit leidde tot de verspreiding van die goden en hun soms exotische rituelen. Denken we maar aan het succes van de Egyptische godheden Isis en Serapis, de Syrische (semitische) godheden als de Dea Syria en Baal, de Klein-Aziatische Kybele, de Perzische Mithras, ... Ten tweede lokte de aanwezigheid van vreemdelingen met hun exotische gebruiken ook veel weerstand uit. In de literatuur vinden we daarvan heel wat sporen terug. De meest bekende, maar zeker niet de enige, die van al dat exotische niets moest weten, is ongetwijfeld de satirist Juvenalis (60-130). In zijn derde satire laat hij een volbloed Romein, zijn vriend Umbrius, aan het woord die het te Rome niet meer ziet zitten en daarom de stad verlaat. Tot de vele ergernissen die hem tot die stap hebben gebracht, behoort ook de aanwezigheid van de vele vreemdelingen uit het oostelijk deel van de *Orbis Romanus*.

Ook de aanwezigheid van een groot aantal slaven droeg bij tot het kosmopolitisch (multicultureel) karakter van Rome en andere belangrijke steden. Precieze cijfers zijn niet bekend, maar men schat dat toch een derde van de bevolking van de stad Rome slaaf was. Velen waren van vreemde herkomst. Ook wanneer ze achteraf werden vrijgelaten bleven ze, als ze hun jeugd in hun land van herkomst hadden doorgebracht, een aantal van hun vreemde gebruiken bewaren.

In welke mate was de doorsneebevolker voor wie de dagelijkse ervaringshorizon beperkt bleef tot de eigen lokale gemeenschap nu ervan doordrongen dat hij deel uitmaakte van een groter geheel? M.a.w. in welke mate

was hij in dit Imperium Romanum geïntegreerd? Voor diegenen die het Romeinse burgerrecht bezaten, betekende dit burgerrecht uiteraard een belangrijke factor want het impliceerde dat men tot dit 'Herrenvolk' behoorde met alle mogelijkheden, voorrechten en prestige dat dit met zich meebracht. Denken we maar aan de fierheid waarmee Paulus zich op dit burgerrecht beriep om in beroep te gaan bij de keizer en niet onderworpen te worden aan vernederende straffen zoals geseling. Het spreekt vanzelf dat wie tot dit 'Herrenvolk' behoorde zich nauw verbonden voelde met het imperium. Vooral als hij daarvoor heel wat lobbywerk had moeten verrichten en leefde in een milieu waar de Romeinse burgers nog tot de uitzonderingen behoorden.

Voor vele niet-Romeinen impliceerde het behoren tot het Imperium Romanum vooreerst dat men deel uitmaakte van een lokale gemeenschap die schatplichtig was aan de Romeinse staat en dat men dus zijn financiële bijdrage moest leveren. Dit werd uiteraard als minder positief ervaren, maar de Romeinen wezen erop dat men in ruil voor die bijdrage ongestoord kon genieten van de rust en de veiligheid van de pax Romana en dat men dus zelf geen uitgaven hoefde te doen om voor de veiligheid en de orde in te staan.

Voor het overige verliep, dankzij de ruime lokale autonomie, het dagelijkse leven zonder al te veel Romeinse inmenging: men werd bestuurd door de eigen elite binnen het kader van de eigen traditionele instellingen. Zolang men geen pogingen ondernam om de Romeinse hegemonie aan te vechten en men de opgelegde belastingen betaalde, lieten de Romeinen de lokale gemeenschappen hun gang gaan. Uit het beschikbare bronnenmateriaal

Romeins amfitheater Thysdrus [El Djem, Tunesië].

blijkt dat de meesten daarmee tevreden waren en goed beseften dat de rust, orde, veiligheid en vrede waarvan ze genoten, en die vaak in schril contrast stond met de situatie voor de vestiging van de Romeinse hegemonie, aan de Romeinen te danken was en dat ze daar voor de Romeinen ook erkentelijk waren. Ze werden trouwens voortdurend aan die weldaden herinnerd door de Romeinse munten waarop slogans als vrede (*pax*), eensgezindheid (*concordia*) te lezen waren of symbolisch werden weergegeven (bv. hoorn des overvloeds). Diezelfde munten die over het hele imperium verspreid waren, droegen ook de beeltenis van de keizer die zowat de weldaden van de Romeinse heerschappij belichaamde. De loyaliteit van de inwoners t.o.v. de Romeinse heerschappij was dan ook vooral gericht op de persoon van de keizer. Die werd ook religieus vormgegeven in de keizercultus waarbij de keizer het voorwerp werd van goddelijke verering met tempels, priesters en rituelen ter ere van de keizer. Successen van de Romeinen werden beschouwd als successen en weldaden van de keizer waarvoor men hem eer en dank betuigde in de vorm van de keizercultus. Deelname aan de diverse vormen van keizercultus werd dan ook het middel bij uitstek voor de bewoners van de *Orbis Romanus* om aan hun loyaliteit jegens de Romeinse hegemonie uiting te geven.

Romeins amfitheater Nîmes (Zuid-Frankrijk).

CULTURELE INTEGRATIE

Een andere belangrijke factor van integratie was dat minstens de lokale elites overal in het imperium deel uitmaakten van eenzelfde cultuur. Dit was niet de oorspronkelijke situatie in de Mediterrane wereld want aanvankelijk (8ste-7de eeuw v.C.) vertoonde die mediterrane *oikoumené* ook een mozaïek aan culturen zoals de Iberische, Keltische, Italische, Etruskische, Illyrische, Thracische, Helleense, enkele Klein-Aziatische, Semitische, Egyptische en Libische. Het culturele integratieproces is geleidelijk verlopen en aanvankelijk zonder dat de Romeinen daar enige rol in speelden. In die eerste fase kunnen we grosso modo twee belangrijke stappen onderscheiden.

- In de Archaïsche periode (8ste-6de eeuw v.C.) verspreidde de Helleense cultuur zich vanuit haar kerngebied, de Egeïsche wereld, over een aantal gebieden in de mediterrane wereld: Zuid-Italië ('Groot-Griekenland'),

Sicilië, Cyrenaica en de kusten van de Zwarte Zee. Niet alleen bleven de Helleense emigranten (kolonisten) in hun nieuwe vestigingen trouw aan hun Helleense cultuur, maar bovendien fungeerden die vestigingen als haarden vanwaaruit de Helleense cultuur uitstraalde over de omgeving (bv. vanuit Campania op de Etruskische en Latijnse cultuur en wereld).

- In het zog van de veroveringstochten van Alexander de Grote (2de helft 4de eeuw v.C.) ondergingen andere gebieden (Egypte, binnenlanden van Anatolië, Nabije Oosten, Levant) een hellenisering van de inheemse culturen. De intensiteit was niet overal dezelfde (soms maar beperkt tot de elite, soms grotendeels beperkt tot de Grieks-Macedonische immigranten in die gebieden).

De Romeinen kwamen een eerste keer in contact met die Helleense cultuur wanneer hun expansie hen in Zuid-Italië en Sicilië bracht (340-270 v.C.). Zij ervoeren die cultuur onmiddellijk als superieur. Het is trouwens in die

periode dat o.m. de Latijnse literatuur belangrijke impulsen kreeg: de eerste 'Latijnse' auteurs zijn Grieken of gehelleniseerden en de eerste Latijnse literaire werken zijn vertalingen of bewerkingen van Griekse werken. Ook op het gebied van architectuur is de Helleense invloed merkbaar.

Dit culturele helleniseringsproces kwam in een stroomversnelling terecht vanaf 200 v.C. als de Romeinen militair gingen ingrijpen in het oostelijk bekken van de mediterrane wereld. Wat tot dan op kleinere schaal was gebeurd vanuit Zuid-Italië en Sicilië herhaalde zich nu op een veel grotere schaal. In Griekenland en Klein-Azië werden ze geconfronteerd met samenlevingen die ze weliswaar militair de baas waren, maar die in cultureel opzicht op een hoger niveau stonden en waarvan de welgestelde elite er een verfijnder levenswijze op nahield. Die contacten hadden een sterke impact op de Romeinse elite.

- Een groot aantal kunstwerken (al wat niet te zwaar weegt) werd als krijgsbuit meegesleept naar Italië om daar de stedelijke centra en/of verblijven van de elite te verfraaien. Bovendien werden voor diegenen die zich geen Grieks origineel kunstwerk konden veroorloven talloze kopieën vervaardigd. Onze kennis van de ontwikkeling van de Helleense beeldhouwkunst berust trouwens voor een groot deel op die kopieën!
- Een aantal Griekse intellectuelen en kunstenaars week uit naar het nieuwe machtscentrum Rome en werd daar welwillend ontvangen in de kringen van de Romeinse elite. Bovendien brachten de drukke diplomatieke contacten met de Griekse poleis geregeld Griekse intellectuelen als gezanten van hun polis naar Rome. Van hun verblijf in Rome maakten ze gebruik om voordrachten te houden waarin ze het Helleense gedachtegoed verder verspreidden in de kringen van

Romeins amfitheater Pola [Pula, Kroatië].

de Romeinse elites. Zo ontstonden te Rome filhelleense kringen waarvan zowel te Rome verblijvende Grieken als vooraanstaande Romeinen deel uitmaakten en die het culturele leven te Rome en de culturele smaak van de elite bepaalden.

- Andere Grieken met culturele bagage kwamen als slaven terecht in de huishouding van vooraanstaande Romeinen waar ze o.m. belast werden met de eerste opvoeding van de kinderen van die elite die eerst Grieks en pas nadien Latijn studeerden.
- Wanneer die kinderen uit de Romeinse elite groter werden, trokken ze naar de aloude prestigieuze Helleense centra zoals Athene, Rhodos, Pergamon, Alexandrië en Antiochië om daar hun studie van de Helleense cultuur in al haar uitingen verder te zetten en ondergedompeld te worden in de Helleense *way of life*.

Kortom in zekere mate werd de cultuur (in de brede betekenis van het woord) van de Romeinen gehelleniseerd. Dit proces is door Horatius in een befaamde oneliner geformuleerd:

Graecia capta ferocem victorem cepit et artes intulit agresti Latio (Ep.2, 1, 156-157)

Maar die impact leidde niet tot een klakkeloze en slaafse overname van de Helleense cultuur die tabula rasa maakt van de aloude Romeinse cultuur: het Latijn bleef de taal van de Romeinen. En de invloed leidde tot een klassieke cultuur waarin Helleense en Latijnse elementen op harmonische wijze geïntegreerd zijn.

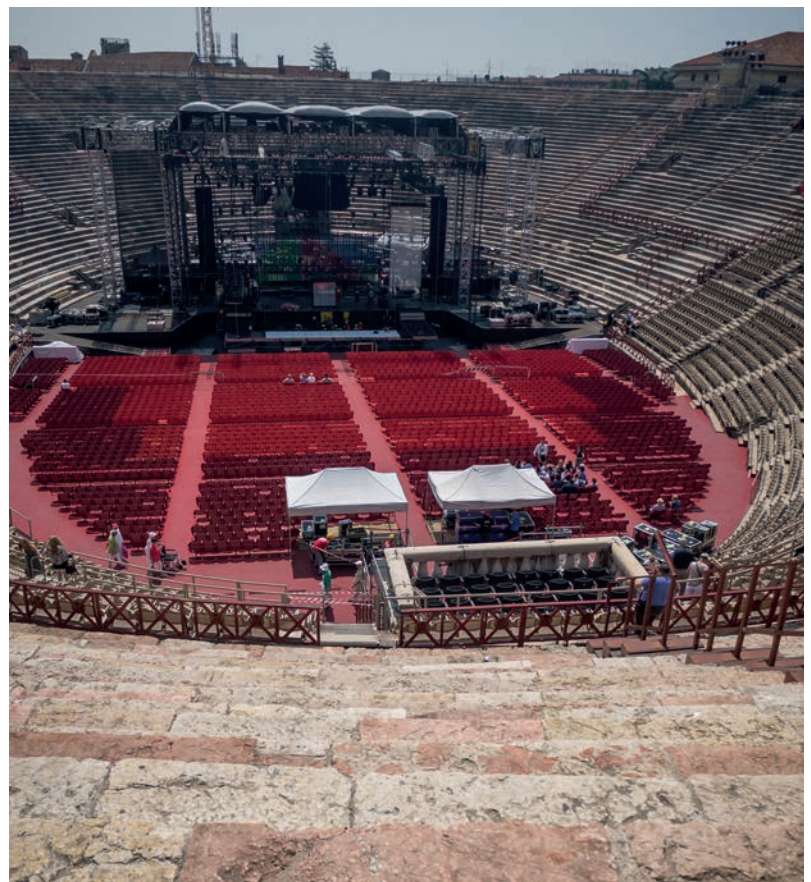
De verregaande lokale politieke autonomie had als gevolg dat in de Helleense en gehelleniseerde gebieden het Grieks de voertaal bleef. Alleen in het Romeinse leger was ook in die gebieden het Latijn de voer- en commandotaal. Ook in de juridische sfeer bleef het Latijn de taal van het (Romeinse) recht. In de gebieden die voor de komst van de Romeinen niet gehelleniseerd zijn geworden (het westelijk deel van de mediterrane wereld) verspreidden de Romeinen én het Latijn én de klassieke cultuur.

Daarbij moeten wel twee kanttekeningen gemaakt worden:

- In tegenstelling tot wat vroeger wel eens is beweerd, voelden de Romeinen zich niet als culturele missionarissen die de culturele romanisering van de oikoumené als een opdracht of zending beschouwden. Het is veeleer het politieke en militaire prestige van Rome dat mensen uit de andere culturen tot assimilatie aanzette. Die behoefte leefde het sterkst bij de inheemse elites die heel goed beseften dat men, om mee te tellen in die nieuwe machtsverhoudingen, zich de cultuur van het nieuwe 'Herrenvolk' eigen moest maken. (cfr. 'mutatis mutandis' de évolués in de Franse koloniën met bv. een Léopold Senghor of de Indische elite in de eerste helft van de 20ste eeuw, die op Engelse *public schools* en universiteiten zat en zich de Engelse 'way of life' volledig eigen maakte).
- De term romanisering kan verschillende inhouden dekken die men best uit elkaar houdt:
  1. **Militaire romanisering:** als een gebied militair onder de Romeinse hegemonie is gebracht. Wij spreken dan van 'veroverd', bv. Gallië door Caesar in 59-52 v.C.
  2. **Politieke romanisering:** als een gebied als gevolg van de militaire romanisering een statuut krijgt in het Imperium Romanum: provincialisering, bondgenootschap, enz.

3. **Institutionele romanisering:** als de inheemse gemeenschappen zich intern gaan organiseren naar Romeins voorbeeld: organisatie en titulatuur van bestuur (cfr. supra).

4. **Culturele (of mentale) romanisering:** als de bevolking (of een significant deel van de bevolking) zich de klassieke cultuur eigen heeft gemaakt. Men kan hier verder een onderscheid maken tussen materiële (uiterlijke) cultuur en geestelijke cultuur (normen, waarden). Met het eerste bedoelen we de manier waarop men woont en zich kleedt, de gebruiksvoorwerpen waarmee men zich omringt. Dit impliceert niet noodzakelijkerwijze ook een 'spirituele' romanisering. De archeologie kan ons informeren over de materiële romanisering maar men mag daar niet zonder meer conclusies uit trekken over de mentale/spirituele romanisering van een gebied.

Romeins amfitheater Verona [Italië].

Romeinse triomfboog Thamugadi (Timgad, Algerije).

Bewijzen van de ene vorm van romanisering zijn geen bewijzen voor de andere vormen van romanisering! Het moeilijkst te reconstrueren voor de historicus is de mate waarin een gebied 'mentaal' is geromaniseerd. Een illustratie uit de religieuze sfeer: vormen de heiligdommen, altaren, votiefinscripties voor goden met Romeinse naam een bewijs van religieuze romanisering? In Noord-Afrika was de god Saturnus (die in de Romeinse cultus een uiterst bescheiden rol speelde) buitengewoon populair. De reden: met die naam duidde de Punische bevolking hun inheemse oppergod Baal aan. De cultus voor Saturnus is dus niets anders dan de aloude cultus voor Baal die nu wel met een Romeinse naam werd aangeduid. Dit was ook het geval met Mercurius die in Gallië bijzonder populair was. Het algemene beeld van de romanisering waarover we het

nu verder hebben mag ons die nuances niet uit het oog doen verliezen!

Materiële cultuur

Dit alles belet niet dat het voor iedere historicus en archeoloog meteen duidelijk is dat de mediterrane wereld tijdens de Romeinse keizertijd deel had aan eenzelfde cultuur. Iedere toerist die de mediterrane wereld heeft bezocht en de antieke sites en archeologische musea bezocht, kan niet anders dan vaststellen dat hij overal geconfronteerd wordt met de overblijfselen van eenzelfde cultuur. Een bezoek aan Aphrodisias (Turkije), Gerasa (Jordanië), Philippopolis (Bulgarije), Arles (Frankrijk), Tarragona

Forum en tempels Sufetula [Sbeitla, Tunesië].

(Spanje), Dougga (Tunesië), Timgad (Algerije), Volubilis (Marokko), Xanten (Duitsland) — en we kunnen de lijst met tientallen andere toeristische sites in de mediterrane wereld aanvullen — zal ook de doorsneetoerist met een minimum aan culturele bagage hiervan overtuigen. Uiteraard zal de specialist regionale verschillen opmerken, maar die zijn niet van die aard dat ze afbreuk doen aan de vaststelling dat hier eenzelfde vormtaal wordt gebruikt en dat de bevolking dezelfde gebruiksvoorwerpen kende, omringd was door eenzelfde materiële context en blijkbaar dezelfde functionele en esthetische normen hanteerde. Een inwoner uit elk van die plaatsen die op reis een van de andere plaatsen bezocht, zou er zich onmiddellijk thuis voelen en vaststellen dat ze ook daar dezelfde spektakels in dezelfde gebouwen bijwoonden en juichten voor dezelfde prestaties als bij hem thuis en

overal kon hij de openbare baden (thermen) bezoeken om zich lichamelijk en geestelijk te ontspannen.

Geestelijke cultuur

Maar het zich thuis voelen bleef niet beperkt tot die uiterlijkheden. In het oostelijk deel van de mediterrane wereld sprak men Grieks en ook in het westelijk deel kon minstens de lokale elite die taal begrijpen en spreken. In het westelijk deel van de mediterrane wereld was Latijn de voertaal. Overal in de mediterrane wereld had de lokale elite dezelfde vorming genoten: ze hadden dezelfde auteurs gelezen en uit het hoofd geleerd, hadden kennis gemaakt met dezelfde filosofische systemen en ze genoten van eenzelfde esthetische canon. Dat die gemeenschappelijke

paideia (culturele vorming) niet beperkt bleef tot de tope-lite, maar was doorgedrongen tot in de lokale elites van de vele honderden (+/- 1.500) lokale autonome gemeenschappen in het imperium wordt duidelijk als men de nagelaten inscripties doorneemt. In het oosten zijn die inscripties in het Grieks, in het westen in het Latijn, maar de ideeën en de formules die in de eredecreten verwoord werden, zijn dezelfde en geven uiting aan dezelfde normen en waarden. Hoogstens werden ze in het Grieks wat uitvoeriger geformuleerd dan in het Latijn, maar zodra we met een meer uitvoerig Latijns eredecreet te maken hebben, zien we niets anders dan overeenkomsten. Regionale verschillen betreffen steeds details die geen afbreuk doen aan de overheersende indruk.

Onder de getalenteerde auteurs die tot het kruim van de Latijnse of Griekse literatuur uit het principaat behoren, treffen we dan ook mensen aan uit verschillende delen van het imperium. Opnieuw brengt gespecialiseerde detailstudie van die auteurs specifieke kenmerken aan het licht, maar die zijn weer niet van die aard dat we van fundamentele verschillen kunnen spreken. Ook in de beeldende kunsten zijn er regionale verschillen, maar het gaat onmiskenbaar om dezelfde cultuur en kunst.

Men moet zich natuurlijk afvragen hoe diep en hoe breed die culturele romanisering was. Bepaalde streken (Iberisch Schiereiland en Noord-Afrika) hebben belangrijke Latijnse auteurs opgeleverd: Seneca, Martialis, Quintilianus, Lucanus, Apuleius en Fronto. Maar wat zegt dit over het gewone volk? Ook de Latijnse inscripties zijn overwegend afkomstig van de lokale elites. In welke mate kan men hieruit conclusies trekken voor het gewone volk: was de romanisering slechts een vernisje? Er zijn in elk geval aanwijzingen dat de inheemse talen bleven standhouden, maar dan oraal en niet in geschreven vorm.

Religieus leven

Welke impact had de politieke en culturele integratie op het religieuze leven? Leidde die integratie ook tot één godsdienst voor de hele *Orbis Romanus*? Vooraleer hierop te antwoorden moeten we er vooreerst aan herinneren

dat de antieke religies wezenlijk verschilden van de ons meer vertrouwde monotheïstische openbaringsgodsdiensten zoals het christendom en de islam.

Men had in de eerste plaats de geïnstitutionaliseerde gemeenschapsreligies die samenvielen met kleinschalige politieke entiteiten zoals de polisoides of ethnoïde gemeenschap. Elke dergelijke gemeenschap (dus vele honderden) had zijn eigen pantheon en cultus en van de leden van de gemeenschap (Atheners, Korinthiërs, Spartanen, Ephesiërs, Galaten, Nerviërs, enz.) werd verwacht dat ze aan die lokale cultus ter ere van de polis- of stamgoden zouden deelnemen. Doel van die cultus was de gunst van de eigen goden af te smeken om zo het welzijn en het voortbestaan van de gemeenschap te bekomen. In tegenstelling tot de ons vertrouwde monotheïstische openbaringsgodsdiensten hadden die polytheïstische 'traditionele' religies geen universele aspiraties. Ze waren dus niet proselitisch of missionair ingesteld en voelden niet de minste behoefte om leden van andere gemeenschappen te bekeren en hen ertoe te overhalen de eigen goden te laten vallen en te ruilen voor hun goden en deel te nemen aan hun religieuze plechtigheden. Ze stelden evenmin het bestaan van de goden van andere gemeenschappen in vraag.

Dit alles gold eveneens voor *populus Romanus* zolang het nog een polisoides gemeenschap was. Wanneer later reeds bestaande gemeenschappen werden, opgeslorpt in dat Romeinse volk (municipiumformule) dan werden zij Romeinen die als dusdanig ook deel gingen uitmaken van de cultusgemeenschap die het *populus Romanus* is. De Romeinse goden werden ook hun goden naast de lokale goden die ze reeds voor de incorporatie vereerden. In een polytheïstisch systeem vormt de uitbreiding van het pantheon geen enkel probleem. Voor de staatjes die wél onder de Romeinse hegemonie kwamen, maar niet door Rome werden geïncorporeerd en dus volkenrechtelijk juridisch soeverein bleven, hoefde er niets te veranderen, maar we stellen vast dat ze als blijk van loyaliteit hun traditioneel pantheon uitbreidden met een Dea Roma die het voorwerp werd van een cultus. In de keizertijd werd het algemene regel dat in die gemeenschappen ook de keizer een of andere vorm van verering

Romeinse tempel Evora [Portugal].

kreeg: feest met processie, offers, spelen, een heiligdom, eigen priesters, enz.

Voorwerp van die cultus kon de levende keizer zijn, de vergoddelijkte overleden keizer of de *Genius* of het *Numen* van de keizer. Men vroeg wel voorafgaandelijk toestemming aan de Romeinse senaat (in het geval van Dea Roma) of aan de keizer (in het geval van keizerverering). Sommige keizers gaven snel die toestemming, anderen waren meer gereserveerd (bv. Tiberius). Belangrijk is dat het initiatief steeds uitging van de lokale gemeenschap en niet van bovenaf opgedrongen werd. Over het religieuze gehalte van die keizercultus bestaat er discussie: authentieke religiositeit, uitdrukking van loyaliteit, vleierij? Belangrijk is dat wat de geïnstitutionaliseerde religie betreft er in de *Orbis Romanus* evenveel religieuze systemen (pantheons en cultuscyclussen) waren als lokale entiteiten. In de meeste pantheons kwamen wel vaak dezelfde goden(namen) terug, maar in de geest van de vereerder ging het toch om verschillende identiteiten (vaak weergegeven met een lokale epiklêsis).

Maar in de antieke wereld bestonden naast die geïnstitutionaliseerde religie ook vormen van persoonlijke devotie. Een burger van Athene of Sparta of Korinthe,

enz. (én dus ook een Romein) kon, naast deelname aan de geïnstitutionaliseerde religie van zijn politieke gemeenschap waartoe hij verplicht was, ten persoonlijke titel ook zelfgekozen godheden vereeren en dit bovendien op de manier die hij verkoos. Terwijl de geïnstitutionaliseerde religie hoofdzakelijk tot doel had het welzijn en voortbestaan van de politieke gemeenschap te verzekeren, was de persoonlijke devotie gericht op het welzijn (gezondheid, succes in de zaken, ontsnappen aan gevaren, enz.) van de vereerder. Een Athener kon zich hiervoor richten tot godheden uit het Atheense pantheon, maar niets belette hem een beroep te doen op (al dan niet

Griekse) goden die elders vereerd werden. Dit is een privéaangelegenheid waarmee de gemeenschap zich niet bemoeide mits aan twee voorwaarden voldaan werd:

de burger mocht zijn verplichtingen in het kader van de geïnstitutionaliseerde religie niet verwaarlozen; het ritueel en de cultus mochten de openbare orde niet verstoren of in strijd zijn met de goede zeden zoals ze binnen de eigen cultuur werden opgevat.

Men stelt vast dat naarmate de politieke integratie van de antieke *oikoumené* verder ging een aantal oorspronkelijk exotische godheden (Isis, Serapis, Dea Syria, Cybele, Mithras, e.a.) meer en meer succes kenden in het kader van de persoonlijke devotie. De Romeinen hadden daar mee geen enkel probleem mits de openbare orde en zeden niet verstoord werden en — m.b.t. de Romeinen zelf — de officiële cultus voor de Romeinse staatsgoden niet in het gedrang kwam. Vandaar dat we uit de Romeinse keizertijd heel wat getuigenissen vinden van cultussen ter ere van 'exotische' goden. Maar een exotische god kon ook vereerd worden onder de naam van een Romeinse god: de Semitische Baal als Saturnus, een Keltische god als Mercurius, en vele andere voorbeelden.

ECONOMIE: EEN GEMEENSCHAPPELIJKE MARKT?

Vormde de *Orbis Romanus* waarvan we vastgesteld hebben dat hij in politiek en cultureel opzicht geïntegreerd was, ook een economische eenheid en een soort gemeenschappelijke markt *avant la lettre*? Men zou kunnen geneigd zijn dit a priori te veronderstellen omdat twee van de belangrijkste hinderpalen die de totstandkoming van de Europese gemeenschappelijke markt fel bemoeilijkt hebben, nl. de interne politieke grenzen en de diversiteit van de muntsystemen, in de *Orbis Romanus* uit de weg waren geruimd. Op de afwezigheid van de eerste hinderpaal hoeven we hier niet meer terug te komen. Wat het muntsysteem betreft, vormde de *Orbis Romanus* een muntunie waarbinnen de Romeinse munten overal geldig én verspreid waren. In dit opzicht kan men de Romeinse zilveren **denarius** dan ook zowat als de verre voorloper van de euro beschouwen. Overal in de Romeinse wereld kon men rekenen en betalen met Romeinse *denarii* en *sestertiën* ($\frac{1}{4}$ *denarius*) en de vele muntvondsten bewijzen dat die munten daadwerkelijk overal in de *Orbis Romanus* verspreid waren en bevestigen de informatie die we ter zake ook in de geschreven bronnen aantreffen. Die muntunie belette niet dat er daarnaast in de Helleense wereld ook lokale munten werden geslagen die voor lokaal gebruik bestemd waren. Enkele teksten waarin sprake is van de grote verscheidenheid aan producten die men te Rome kon aantreffen op de markt lijken de a-prioriveronderstelling van een grootschalige gemeenschappelijke markt en geïntegreerde economie te bevestigen. Illustratief in dit opzicht zijn de bewoordingen waarin Aelius Aristides, een Grieks auteur uit het midden van de 2de eeuw n.C., de situatie schetst in zijn *Lofrede op Rome*.

Ook archeologische vondsten lijken dit beeld te bevestigen. Veel voorwerpen worden gevonden op grote afstand van de plaats waar ze werden geproduceerd en de verspreiding van duurzame verpakking (amforen) voor graan, olie en wijn toont duidelijk aan dat die producten over aanzienlijke afstanden werden vervoerd. Alleen al de Monte Testaccio te Rome, een artificiële

Romeinse tempel, Nîmes, Maison Carrée, Zuid-Frankrijk.

heuvel van ca. 50 m hoog met een omtrek van 1 km en gevormd door weggegooide amforen waarin vnl. olie was getransporteerd, toont duidelijk aan in welke grote hoeveelheden die producten naar Rome werden aangevoerd.

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat men in de historische overzichtswerken inderdaad vaak het beeld ophangt van de Romeinse wereld als een gemeenschappelijke markt waarbinnen een intense interregionale handel bloeide waarin de waren vrij rondreisden, niet gehinderd door staatsgrenzen en verschillende muntsystemen. Om die visie nog verder te funderen wordt verwezen naar de geattesteerde handelaars die actief waren in de interregionale handel. De goed bevaarbare Middellandse Zee zou dan als een snelweg gefungeerd hebben voor transport over grote afstanden.

Of toch niet?

Bij nader toezien moet dit modern aandoende beeld op zijn minst wel wat genuanceerd worden. Vooreerst mag men niet uit het oog verliezen dat veel teksten die het hebben over waren die over grote afstanden worden getransporteerd, betrekking hebben op de aanvoer naar de stad Rome, waar inderdaad producten uit de hele bekende wereld te koop werden aangeboden. Men mag de situatie te Rome echter niet veralgemenen. Rome was niet alleen verreweg de meest bevolkte stad van het imperium, maar daarenboven ook nog het politieke machtscentrum waar een hoge concentratie van koopkrachtige leden van de

Romeinse tempel Emerita Augusta [Merida, Spanje].

topelite resideerden, in de eerste plaats de keizer en zijn hof. Als zodanig vormde Rome een afzetmarkt voor verfijnde en dure exotische producten die de elite in staat moesten stellen haar sociale positie tentoon te stellen en sociale distantie te bevestigen.

De keizer moest zijn macht, rijkdom en welwillendheid jegens de Romeinse bevolking ook etaleren door de oprichting van imposante en prachtige gebouwen waarvoor niet werd gespaard op kostbare materialen die uit verre streken afkomstig waren. Anderzijds hield de hoge bevolkingsconcentratie grote risico's in voor rellen en opstanden die de positie van de regerende keizer in gevaar konden brengen. Vooral een dreigende hongersnood kon de bevolking opstandig maken en het was er de keizer alles aan gelegen om een dergelijke situatie te voorkomen. De voedselbevoorrading van de stad Rome was dan ook een hoge prioriteit en de keizers hadden daartoe een organisatie in het leven geroepen,

de *annona*, die verantwoordelijk was voor de aanvoer van voldoende graan voor een bevolking van zowat één miljoen inwoners.

De landbouwproductie van het onmiddellijke hinterland kon dit uiteraard niet aan en daarom moest graan geïmporteerd worden uit de graanschuren van de antieke wereld: Sicilië, Noord-Afrika, Cyrenaica en Egypte. Die massale import van graan (en ook van olie en wijn) werd door de keizerlijke macht afgedwongen wegens politieke redenen. Elders in de *Orbis Romanus* speelden die factoren niet en daarom mag de situatie te Rome niet veralgemeend worden.

Vooral ook omdat men rekening moet houden met een aantal elementen die het functioneren van een intense en omvangrijke interregionale handel belemmerden. Transport over land was moeilijk, duur en traag en daarom ongeschikt voor grote afstanden. Het Romeinse

wegennet dat terecht als een belangrijke Romeinse prestatie wordt beschouwd, was niet met economische, maar met militaire oogmerken aangelegd. Het was bestemd om snelle troepenverplaatsingen en communicatie mogelijk te maken, niet om economische productiecentra en consumptiecentra met elkaar te verbinden. Bovendien waren transportmiddelen (wagens en karren) en trek- en lastdieren ongeschikt voor het vervoer van grote volumes over grote afstanden.

De Middellandse Zee was zowat de helft van het jaar (van begin november tot begin april) onbetrouwbaar. Die periode wordt aangeduid als de *mare clausum*. Dit betekent niet dat de zeevaart in die periode helemaal stillag, maar wel dat de handelsvaart dan eerder uitzonderlijk was.

De mediterrane wereld telt weinig over lange afstand bevaarbare rivieren.

De *Orbis Romanus* was ingedeeld in tolzones: producten die van de ene zone naar de andere zone werden vervoerd, waren aan tol onderworpen, wat die producten duurder maakte.

Een en ander had tot gevolg dat de transportkosten over grote afstand nogal hoog opliepen en economisch alleen verantwoord waren als het om reeds intrinsiek dure producten ging. Voor dergelijke luxewaren was de afzetmarkt evenwel eerder beperkt en die handel in luxe- en exotische waren betrof dus slechts beperkte volumes. Voor basisproducten zouden de transportkosten te hoog oplopen om te kunnen concurreren met de lokaal geproduceerde waren. De grondstoffen voor de basisbehoeften (graan, olie, wijn) waren omzeggens overal aanwezig en moesten dus niet geïmporteerd worden. Het betrekkelijk lage technologische peil bracht verder met zich mee dat ook gebruiksvoorwerpen en werktuigen overal konden worden geproduceerd omdat zowel de technologische *knowhow* als de grondstoffen (hout, ijzer) overal aanwezig waren. Een andere factor die een beperking van intense handel met zich meebracht, is het ideaal van zelfvoorziening dat traditioneel nog sterk leefde: men trachtte in de mate van het mogelijke zo min mogelijk afhankelijk te zijn van aanvoer van buiten de lokale gemeenschap.

De interregionale handel had dan ook voornamelijk betrekking op:

Luxewaren die hetzij wegens de grondstof die slechts op bepaalde plaatsen wordt gevonden (edelmetalen, fijne textielwaren) of de gespecialiseerde kennis vereist voor de productie ervan, traditioneel slechts op een beperkt aantal plaatsen wordt vervaardigd en daarom betrekkelijk zeldzaam én duur zijn. De transportkosten vormen relatief slechts een beperkte meerkost voor het intrinsiek dure product. Grote volumes zijn hierbij niet gemoeid omdat het aantal potentiële klanten vrij beperkt is.

Voedsel voor de grote bevolkingsconcentraties die niet door het onmiddellijke hinterland kunnen gevoed worden. Dit is het geval voor de grootstad Rome waarvan de bevolking alleen zo talrijk kon worden omdat een niet-economische factor, namelijk het feit dat de stad het machtscentrum was van het 'Herrenvolk', de aanvoer van het nodige voedsel kon garanderen. Het was er de machthebbers alles aan gelegen die bevolking rustig te houden en dat kon alleen maar als de bevoorrading verzekerd was (én het voedsel tegen een lage prijs beschikbaar werd gesteld). In de late republiek en vooral in de keizertijd werd daarvoor gezorgd. Een hele administratie (de *annona*) was belast met de organisatie van de aanvoer van graan uit Noord-Afrika, Cyrenaica, Egypte en Sicilië. Dit werd deels opgeëist als tribuut, deels van overheidswege aangekocht tegen opgelegde lage prijzen en deels aangekocht door de staat tegen marktprijzen om naar Rome verscheept te worden. Belangrijke openbare werken zorgden voor de nodige haveninfrastructuur en opvangcapaciteit in Puteoli en Ostia en voor het stockeren in de havens of te Rome.

Voor het overige trachtte men, in de mate van het mogelijke, transport van afgewerkte producten te vermijden. Massaproductie op één plaats was derhalve niet nodig. Daarom is er van fabrieken in de moderne betekenis van het woord omzeggens geen sprake.

—

Robert DUTHOY (Ereprof UGent)